

પ્રકરણ - 2

• 2.1 શૈક્ષણિક પરિવેશ : અતીતથી સાંપ્રત

શૈક્ષણિક પરિવેશનો વિગતે અભ્યાસ કરતા પહેલા શિક્ષણનું સ્વરૂપ જાણવું જરૂરી છે. અતીતથી માંડી સાંપ્રત પરિસ્થિતીમાં શિક્ષણનું સ્વરૂપ બદલાતું રહ્યું છે. જેમ કે, શિક્ષણનું સ્થાન, શિક્ષણને લગતા નિયમો, વિવિધ વિષયો વગેરેમાં સમયાંતરે પરિવર્તન આવ્યું છે. અહીં વૈદિકકાળથી માંડી સાંપ્રત સમયમાં શિક્ષણ સંદર્ભે આવેલા નોંધપાત્ર પરિવર્તનને વિવિધ કમીશનના માધ્યમ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવાનો ઉપક્રમ છે.

વૈદિકકાળથી શિક્ષણની શરૂઆત જોવા મળે છે. જેના સમયગાળાના કોઈ ચોક્કસ પુરાવા મળતા નથી. મોનિટોરિયલ સિસ્ટમ પ્રમાણે શિક્ષક જ વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી કરી શિક્ષણ આપે છે. ગુરુક્ષ્ત્રમાં વેદનું જ્ઞાન, સમૂહમાં શિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. ગુરુ-શિષ્યના સંબંધો આ સમયગાળામાં વધુ અગત્યતા ધરાવતા હતા. ગુરુ પાસે રહીને જ શિક્ષણ મેળવવાનું હોવાથી ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે વાર્તાલાપ થતો હતો. ચર્યા પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. મૌલિક કથન અને ઘરકામ પર ભાર આપવામાં આવતો હતો. ઉત્તર વૈદિકકાળમાં ધર્મ, સર્જનાત્મકતા વગેરે વિષયો પર ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્ય ઘડતર તરફ ગુરુઓનું વિશેષ ધ્યાન રહેતું હતું અને દરેક વિચાર પાછળ રહેલો તર્ક કેન્દ્રસ્થાને હતો. બૌદ્ધ સમયગાળામાં કોગનેટિવ ડેવલપમેન્ટ પર ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. ધ્યાન, યોગ વગેરેની આ સમયગાળામાં આગવી મહત્તા હતી. કથન પદ્ધતિ, ચર્યા પદ્ધતિ, પ્રશ્નોત્તરી વગેરે માધ્યમથી શિક્ષણનું આદાન-પ્રદાન થતું હતું. તક્ષશીલા વિદ્યાપીઠ શિક્ષણનું મુખ્ય

કેન્દ્ર સ્થાન હતું. દેશ-વિદેશમાંથી વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવતા હતા. ચિકિત્સક, અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞાન અહીં મુખ્ય વિષય હતો. નાલંદા વિદ્યાપીઠ આદર્શ સમાન હતી. મૂલ્યશિક્ષણ અગત્યનું સ્થાન ધરાવતું હતું. વેદ, તત્ત્વજ્ઞાન, વ્યાકરણ, ચિકિત્સાવિદ્યા વગેરે જેવા વિષયોનું જ્ઞાન પીરસવામાં આવતું હતું. ઈ.સ. 1854માં મોડર્ન પીરિયડમાં મક્તાબ એલિમેન્ટરી એજ્યુકેશન અને મર્ફાસા - ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓ હતી. મૌલિક પદ્ધતિથી શિક્ષણ અપાતું હતું. પર્સિયન અને ઉર્દૂ ભાષાના શિક્ષણની આગવી મહત્તા હતી. અભ્યાસક્રમમાં વ્યાકરણ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન વગેરે જેવાં વિષયોનો સમાવેશ થતો હતો.

‘વુર્ડસ ડિસ્પેજ કમીશન’ ઈ.સ. 1854²માં અને ઈ.સ. 1882³માં ‘ઈન્ડિયન એજ્યુકેશન કમીશન’ આવ્યું. સર ચાર્લ્સ વુડના નામ પરથી વુર્ડસ ડિસ્પેજ કમીશન નામ પડ્યું. તેમણે ત્રણ અંગ્રેજી શિક્ષક (વિચારક) તૈયાર કર્યા. જેમના નામ મર્સમેન, પેરી અને વિલ્સન હતા. તેમનો અભ્યાસ શિક્ષણની સમસ્યાઓ પર હતો અને આ શૈક્ષણિક સમસ્યાઓને ધ્યાનમાં રાખી તેઓએ શિક્ષણની યોજના તૈયાર કરી શિક્ષણ સંદર્ભે પોલીસી બહાર પાડી. જેના કેટલાક હેતુઓ હતા. વર્નાક્યુલર અને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી હોવું, અંગ્રેજી સાહિત્યનું વિવિધ ભાષામાં ભાષાંતર કરવું, શિક્ષકોને તાલીમ આપવી, સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવું, યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના કરવી. માસ એજ્યુકેશન આપવું વગેરે જેવા હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખી વુડ ડિસ્પેજ કમીશન શિક્ષણક્ષેત્રે કાર્યરત હતું. ત્યારબાદ ઈ.સ. 1882⁴માં ઈન્ડિયન એજ્યુકેશન કમીશન આવ્યું. વુર્ડસ ડિસ્પેજ કમીશનના પરિણામ સ્વરૂપ ઈ.સ. 1857માં કલકત્તા, મુંબઈ અને મદ્રાસમાં યુનિવર્સિટીની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી. આમ, ઈન્ડિયન એજ્યુકેશન પોલીસી બહાર પાડીને આર્થિક મદદ કરે કરે છે. ગરીબો માટેનું શિક્ષણ, સ્ત્રીઓ માટે શિક્ષણ, પ્રાથમિક શિક્ષણ અને માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ સંદર્ભે આ કમીશન

આગળ આવ્યું. ઈ.સ. 1902માં ઈન્ડિયન યુનિવર્સિટી કમીશન આવ્યું. યુનિવર્સિટીઓમાં યોગ્ય સ્ટાફની ભરતી, શિક્ષકો માટેની સવલતો, કોલેજ માટેના કેટલાક કડક કાયદા, કોલેજોનું સતત મૂલ્યાંકન અને સુપરવિઝન, અભ્યાસક્રમ નક્કી કરવો, વિદ્યાર્થીઓ માટે હોસ્ટેલની વ્યવસ્થા, ત્રણ વર્ષનો ડિગ્રી કોર્સ, સ્કોલરશીપ વગેરે જેવી ભલામણ આ કમિશને કરી હતી. ઈ.સ. 1904⁵માં ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયાએ શિક્ષણ સંદર્ભે રિઝોલ્યુશન પાસ કર્યું, જેના અનુસાર રાજ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવાનું છે. શિક્ષકોની તાલીમ વગર શિક્ષકોની ભરતી શક્ય નથી. ટીચર ટ્રેનિંગ ઈન્સ્ટીટ્યુટ અને શાળાઓ વચ્ચે એક પ્રકારનું જોડાણ હોવું જોઈએ. આ ભલામણોના પરિણામ સ્વરૂપ ભારતના 20% ગામડાઓમાં હાજરી નોંધપાત્ર બની. ઈ.સ. 1917⁶માં સેડલર કમીશન આવ્યું. તેમણે શિક્ષકોની તાલીમ પર ફોકસ કર્યું. ઢાકા, કલકત્તા જેવા શહેરોમાં શિક્ષણક્ષેત્રે વિકાસના પગરવ માંડ્યા. ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેએ ફરજિયાત શિક્ષણ માટે હિમાયત કરી હતી. કલકત્તા યુનિવર્સિટી અને તેની સમસ્યાઓ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું, યુનિવર્સિટીના એડમિનિસ્ટ્રેશન સંદર્ભે, મુસ્લીમ શિક્ષણ સંદર્ભે, શિક્ષકોની તાલીમ સંદર્ભે, ટેકનોલોજી સંદર્ભે, પ્રોફેશનલ અને વોકેશનલ તાલીમ સંદર્ભે, મોડર્ન ઈન્ડિયન લેન્ગવેજ, માધ્યમિક શિક્ષણ વગેરે સંદર્ભે આ કમીશનનું અગત્યનું યોગદાન છે. ઈ.સ. 1944⁷માં સાર્જન્ટ રિપોર્ટ અનુસાર નર્સરી એજ્યુકેશન, બેઝીક એજ્યુકેશન, ઉચ્ચતરશિક્ષણ, યુનિવર્સિટી એજ્યુકેશન, ટેક્નિકલ એજ્યુકેશન, એડલ્ટ એજ્યુકેશન સંદર્ભે સૂચનો કર્યા. ઈ.સ. 1949⁸માં યુનિવર્સિટી એજ્યુકેશન કમીશન (રાધાકૃષ્ણ કમીશન) આવ્યું. જેણે શિક્ષણના પ્રેક્ટીકલ પોઈન્ટ ઓફ વ્યૂ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. શાળાઓ અને તેના આંતરિક બંધારણ સંદર્ભે સૂચન કર્યા. વિદ્યાર્થી અને સમાજની જરૂરિયાતને આધાર બનાવી કેટલાક નિયમો બહાર પાડ્યા. અનુભવના આધારે શિક્ષકોની નિમણૂક નક્કી કરવામાં આવી. સ્થાનિક

પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખી અભ્યાસક્રમમાં ફેરફારનું સૂચન કર્યું. ઈ.સ. 1964⁹માં કોઠારી કમીશન આવ્યું. જેણે શિક્ષણક્ષેત્રે ગ્રાંટ(Grant) આપી. વળી, અભ્યાસક્રમ પણ સમયાંતરે બદલવાનો નિયમ બનાવ્યો. રિસર્ચ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાના વિકાસ સંદર્ભે પણ કોઠારી કમીશનનો અગત્યનો ફાળો છે. કોઠારી કમીશન¹⁰નો હેતુ રિસર્ચ, લાઈબ્રેરી, લેબ, વર્કશોપ, રિસર્ચ પ્રોગ્રામ વગેરેને અપડેટ રાખવાનો હતો.

આમ, વૈદિકકાળથી શરૂ કરી કોઠારી કમીશન સુધી જે કેટલાક કમીશનની ચર્ચા કરી છે તે સંદર્ભે કહી શકાય કે અતીતથી લઈ સાંપ્રત સુધી શિક્ષણનું સ્વરૂપ સમાજની પરિસ્થિતિ અને જરૂરિયાત પ્રમાણે બદલાતું રહ્યું છે. આ વિવિધ કમીશને શિક્ષણના એવા કાયદા ઘડ્યા છે, એવા હેતુઓ નક્કી કર્યા છે જેનાથી સમાજનો વિકાસ શક્ય બની શકે છે. હવે આવા કાયદા અને હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણક્ષેત્રે કેટલાક પરિવર્તનો આવ્યા છે. આ પરિવર્તન અંતર્ગત પ્રાંતીયથી વૈશ્વિક સ્તરે શિક્ષણમાં આવેલા પરિવર્તનનો અભ્યાસ કરીએ.

2.2 શૈક્ષણિક પરિવેશ : પ્રાંતીયથી વૈશ્વિક

શિક્ષણનું સ્વરૂપ ગુજરાતમાં અવનવા કાર્યક્રમ થકી વિકસતું રહ્યું છે. જેનો આપણે અહીં વિગતે અભ્યાસ કરીશું.

Gujarat Council of Educational Research and Training¹¹ (GCERT) – એક એવી પાયા સમાન સંસ્થા છે જે રાજ્ય સ્તરે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સક્રિયપણે કાર્ય કરી રહી છે. GCERT અંતર્ગત 26 DIET (District Institute of Education and Training) 25 જેટલા જિલ્લામાં કાર્યરત છે. જેની 7 જેટલી શાખાઓ છે. (1) Pre-Service Teacher Education (PSTE), (2) Work Experience (WE), (3) District Resource Unit (DRU), (4) Curriculum Material Development and Evaluation (CMDE), (5) Educational Technology (ET), (6) In Service Field Interaction Innovation & Co-Ordination (IFIC, (7) Planning and management (PM) આ બધી જ શાખાઓનું સંચાલન DIETના સભ્યો કરે છે, જેનો સ્ટાફ યોગ્યતા અને અનુભવ ધરાવતો હોય છે.

GSHSEB¹² – Gujarat Secondary and Higher Secondary Education Boardનું બંધારણ ઈ.સ. 1972માં થયું. જેનું સંચાલન રાજ્ય સરકાર કરે છે. આ સંસ્થાના કાર્યો નીચે મુજબ છે:

- (1) Preparing the Curricula & Syllabi
- (2) Registering New Secondary School and Monitoring their Performa on a Continual Basis
- (3) Providing Developmental Guidance
- (4) Organizing Training for Teachers and Principals up

measures, (for instance, to integrate Gujarat's Student with the information Technology - enabled Global Village, the Board has introduced Computer Studies among regular Curricula)

આ જ રીતે School Education સંદર્ભે GSHSEB (Gujarat Secondary and Higher Secondary Education Board) ગુજરાત રાજ્યમાં ચાલતી શાળાઓનું સંચાલન કરે છે.

સર્વ શિક્ષા અભિયાન¹³ પ્રોજેક્ટ Gujarat Council of Elementary Education દ્વારા ગુજરાતમાં ચાલે છે. સર્વ શિક્ષા અભિયાન હેઠળ જુદા જુદા પ્રોજેક્ટ ચલાવવામાં આવે છે. હાલમાં ચાર પ્રોજેક્ટ ચાલે છે. (1) BALA - Building as Learning Aid - આ પ્રોજેક્ટનો Concept યુનિસેફ દ્વારા મળ્યો છે. શાળાને જ આધાર સામગ્રી બનાવી મૈત્રીભર્યો વ્યવહાર રાખીને જ વિદ્યાર્થીને શીખવવામાં આવે છે.

There are two levels of this intervention.

(1) Development the Spaces to Create Varied Teaching Learning Aid

(2) Develop the Build Elements in these Spaces as Teaching Learning Aid

- Space can be

(1) Classroom, (2) Corridor, (3) Slaps & Staircase, (4) Outdoor Space

- The Built Elements can be

(1) Floor, (2) Wall, (3) Door, (4) Ceiling, (5) Platform, (6) Furniture

આમ, વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાનો ખૂબ જ ઈનોવેટીવ માર્ગ છે. જેનાથી વિદ્યાર્થી આકર્ષાય છે અને રસ દાખવે છે.

‘પ્રજ્ઞા’ નામનો અન્ય પ્રોજેક્ટ પણ સર્વ શિક્ષા અભિયાન ચલાવે છે. Pragna - An Activity based learning Approach.

આમ, વિદ્યાર્થીઓને ક્રિયાત્મક રીતે શીખવવું. અહીં ક્લાસરૂમ, વિષય, બેઠક વ્યવસ્થા દરેકમાં એક પ્રકારની નવીનતા છે. અહીંના ક્લાસરૂમનું બંધારણ વિશેષ પ્રકારનું હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાં વધુ અનુકૂળ બની રહે છે. દરેક વિષયના અલગથી ક્લાસરૂમ હોય છે જેના ચિત્રો પરથી વિદ્યાર્થી તે જ વિષયના રૂમમાં જાય છે. વિદ્યાર્થીઓને ફ્લોર પર જ્યાં બેસવું હોય ત્યાં બેસી શકે એવું મુક્ત વાતાવરણ હોય છે. ટૂંકમાં, સર્વ શિક્ષા અભિયાનમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે -

Pragna means Intellect, understanding, wisdom. Pragna Approach means (1) Observing Ladder, (2) Picking Cards, (3) Selecting Groups, (4) Doing activity, (5) Recording Pry.

આમ, ઉપરોક્ત દરેક પ્રોજેક્ટમાં સમયાંતરે નવીનતા આવે છે અને આ રીતે સર્વ શિક્ષા અભિયાનના મુખ્ય ફંક્શન અંતર્ગત કાર્ય થાય છે, જે આ રીતે છે. (1) ટીચર ટ્રેનીંગ, (2) પ્લાનીંગ અને મેનેજમેન્ટ, (3) ટ્રાયલ એજ્યુકેશન, (4) જેઠર એજ્યુકેશન, (5) સિવિલ વર્ક્સ, (6) ફાઈનાન્સ એન્ડ એકાઉન્ટ, (7) મીડીયા એન્ડ ડોક્યુમેન્ટેશન, (8) મેનેજમેન્ટ ઇન્ફોર્મેશન સિસ્ટમ, (9) ઇન્ટીગ્રેટેડ એજ્યુકેશન ફોર ડિસેબલ.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા ‘પ્રથમ’ સંસ્થા પણ શિક્ષણક્ષેત્રે કાર્યરત છે. જેમાં શહેર અને ગામડાના એમ બન્ને વિસ્તારમાં શિક્ષણ આપવામાં આવે. ખાસ કરીને સ્લમ એરીયામાં વસતા લોકો જે શિક્ષણ પાસે આવી નથી શકતા. શિક્ષણ સામેથી તેમના (સ્લમ એરિયાના લોકો)ના સમયાનુસાર જઈ જ્ઞાન પીરસવામાં આવે છે. વળી પ્રથમ સંસ્થાનું જોડાણ ઈ.સ. 2010 થી 2012 દરમિયાન સર્વ શિક્ષા અભિયાન સાથે પણ રહ્યું છે. ‘ગુણોત્સવ’ની પ્રક્રિયાનો કાર્યભાર પણ ‘પ્રથમ’ સંસ્થા સંભાળે છે. જેમાં ગુજરાતના પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તાનું મૂલ્યાંકન થાય છે. ‘પ્રજ્ઞા’

પ્રોજેક્ટ સાથે મળીને ‘પ્રથમ’ સંસ્થા ટીચીંગ-લર્નિંગ પ્રોસેસને (શીખવાની પ્રક્રિયાને) શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી માટે આનંદદાયક બનાવી રહી છે. નવેમ્બર 2015માં આ પ્રોગ્રામ સાબરકાંઠા અને બનાસકાંઠામાં આવેલા 14000 બાળકો જે 300 શાળાઓમાં ભણતા હતા તેમને ધ્યાનમાં રાખી પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે. આવા બીજા કેટલાંક પ્રોગ્રામ જેવા કે Digital Classroom, Early year Programme, English Programme, Pratham Books, Pratham Information Technology Foundation, Pratham Supported School, Pratham Virtual Open School, Read India, Science Programme, Second Chana, Urban Programme, Vocation Programme વગેરે આ સંસ્થા થકી વિકાસનો માર્ગ ચીંધે એવા ક્રિયાશીલ કાર્યક્રમ છે.

આમ, ગુજરાત રાજ્ય સ્તરે ઉપરોક્ત સંસ્થા અને પ્રોજેક્ટ દ્વારા શિક્ષણના સ્વરૂપને વિકસતું જોઈ શકાય છે. ગુજરાતમાં KCG સંસ્થા કોલેજ શિક્ષણની ગુણવત્તા માટે કાર્યરત છે. હવે આપણે નેશનલ લેવલ પર એટલે ભારત દેશમાં શિક્ષણનું સ્વરૂપ કેટલાક કાર્યક્રમ થકી ઘડાયું છે તેની નોંધ લઈશું.

ભારતીય બંધારણ – કલમ – 21(A)¹⁴ પ્રમાણે Free and Compulsory Education ભારતમાં 6 થી 14 વર્ષના બાળકોને આપવામાં આવે છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ 6 થી 14 વર્ષના બાળકોને ફરજિયાત છે, સાથે સાથે ભારત સરકારે 14 વર્ષથી નીચેના બાળકોને જે બાળમજૂરી કરે છે તેના પર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે. સરકાર પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તામાં વધારો કરવા કેટલાક પ્રોગ્રામ કરે છે. જેવા કે The District Education Revitalization Programme¹⁵ (DERP) જેને આર્થિક મદદ 85% Central Government કરે છે અને બાકીના 15% State Government તરફથી આર્થિક મદદ મળે છે. વળી 35 લાખ વિદ્યાર્થીઓને યુનિસેફ (UNICEF) અને અન્ય International Programme દ્વારા પણ આર્થિક મદદ પૂરી પાડવામાં આવે છે. વળી ઈ.સ. 2016માં કેરલામાં 100% પ્રાથમિક

શિક્ષણની ટકાવારી નોંધવામાં આવી છે. સર્વ શિક્ષા અભિયાન રાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ પ્રોગ્રામ કરે છે. જેમ કે, ‘National Programme for Education of Girls at Elementary Level’¹⁶ (NPEGEL) આ એવી વિદ્યાર્થિનીઓ માટે છે જેમના રહેવાના સ્થળ પાસે આવેલ શૈક્ષણિક સંસ્થાની સગવડો વ્યવસ્થિત નથી. જે – તે સ્થળો પર શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ટેક્સ્ટ બુકનું મફત વિતરણ થાય છે.

Secondary Education (માધ્યમિક શિક્ષણ)નું સંચાલન Central Board અને HRD Minister સાથે Affiliation થયેલું હોય છે. Secondary School System વિદ્યાર્થીઓના Vocational Education પર ભાર આપે છે. જેવા કે ‘Rashtriya Madhyamik Shiksha Abhiyan’ એ SSA (સર્વ શિક્ષા અભિયાન)નું નવું સ્વરૂપ છે. જેમાં વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલી આવડત અનુસાર તેઓને Vocational Training આપવામાં આવે છે. હાલમાં NPE¹⁷ (National Policy on Education), Environment Awareness, Science અને Technology Education તેમજ એક નવો Element (મૂળતત્વ) ઉમેરે છે. ‘યોગા’ જે ભારતીય માધ્યમિક શિક્ષણની વ્યવસ્થામાં ઉમેરવામાં આવ્યો છે.

Higher Education (ઉચ્ચ શિક્ષણ)ની વાત કરીએ તો ઈ.સ. 2012માં ભારતમાં 152 Central University, 316 State University, 191 Privet University છે.

Technical Education – AICTE – All India Council for Technical Education¹⁸ – દ્વારા આપવામાં આવે છે. UGC (University Grants Commission) દ્વારા રિસર્ચને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. UGC ભારતની સરકાર માન્ય યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોને શૈક્ષણિક કાર્યો માટે આર્થિક મદદ પૂરી પાડે છે. હાલમાં RUSA કાર્યરત થયું છે. જેનો હેતુ પણ ભારતની સરકાર માન્ય

યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોને આર્થિક મદદ પૂરી પાડવાનો છે. જેમ કે, The Nuclear Science Centre જે જવાહરલાલ નેહરુ યુનિવર્સિટી, New Delhiમાં છે.

આમ, ભારતમાં Vocational અને Women Educationને પણ નવું સ્વરૂપ મળ્યું છે. હાલમાં જ ભારત સરકારે અભિયાન શરૂ કર્યું છે જેનું નામ છે ‘Saakshar Bharat Mission for Female Literacy’ આ Missionનો મુખ્ય હેતુ Female Literacyનો આંક હાલમાં છે તેનાથી વધારે કરવાનો છે.

ભારતમાં શિક્ષણના દરેક સ્તર જેવાં કે પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક તેમજ ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્રે દેખીતી રીતે પ્રોજેક્ટ ચાલે છે. તેનું અમલીકરણ પણ થાય છે. હવે શિક્ષણની ગુણવત્તા પર રહી અસર વર્તાય છે તે જોવાનું રહ્યું અથવા કેટલાક પરિણામો સાથે શિક્ષણ વ્યવસ્થાના સારા-નરસાં પાસા આપણી સમક્ષ છે, જ્યારે વૈશ્વિક સ્તરે શિક્ષણનું તદ્દન અલગ સ્વરૂપ છે જેનો અભ્યાસ આપણે હવે કરીએ.

વૈશ્વિક સ્તરના શિક્ષણના સ્વરૂપને સમજવા સૌ પ્રથમ આપણે એવી સંસ્થાની અહીં નોંધ લઈશું. જે પોતાના દેશમાં તો શિક્ષણના સ્તરને ઊંચું લાવવા મથામણ કરે છે, સાથે સાથે તેનું જોડાણ ઇન્ટરનેશનલ સ્તરે પણ છે. ‘જયપુર રગ્સ ફાઉન્ડેશન’ ઈ.સ. 2010થી શિક્ષણ ક્ષેત્રે પોતાનું આગવું યોગદાન આપે છે. હાલમાં આ ફાઉન્ડેશનના શિક્ષણક્ષેત્રે જે કેટલાક પ્રોગ્રામ ચાલે છે તે જોઈએ:

(1) Alternative Education Programme – ગામડામાં આવેલી મહિલાઓને શિક્ષિત કરવા કાર્યરત છે. જેનાથી તે સ્વાવલંબી બની શકે છે. હાલમાં રાજસ્થાનની 150 મહિલાઓ APE ના માધ્યમથી શિક્ષિત થઈને પોતાના પર આધારિત બની.

(2) Young Women Social Entrepreneurship Development Programme - આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત 18થી 35 વર્ષની મહિલાઓને તેમની આવડત અનુસાર, કૌશલ્ય અનુસાર Training આપીને ભવિષ્ય ઉજ્જવળ બનાવવામાં આવે છે.

(3) Katwan Sakhi Training - આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત સ્થાનિક મહિલાઓને એ કામ શીખવવામાં આવે છે. જેમા તેઓ કુશળ હોય અને સરળતાથી રોજગારી પણ મેળવી શકે.

(4) Hand Tufted Wearing Training Programme - હાલમાં બે જગ્યા પર આ પ્રોગ્રામ થયો. ઈ.સ. 2014માં ઝારખંડમાં મધુપુર જિલ્લામાં અને ઉત્તરપ્રદેશના મિર્જાપુર જિલ્લામાં, જ્યાં બે મહિના સુધી Training આપી સિલાઈ કામમાં મહિલાઓને નિપુણ બનાવવામાં આવી. 300 જેટલી મહિલાઓએ આ કાર્યક્રમમાં ભાગ લીધો અને તેમના મોઢા પર એક હાસ્ય લાવવામાં Foundation કારણરૂપ પણ બન્યું.

આમ, JRF (જયપુર રજ્ઞ ફાઉન્ડેશન)નું પ્રયોજન(Vision) સોસાયટીમાં આર્થિક-સામાજિક વિકાસ દ્વારા શાંતિ, એકતા અને ન્યાય આપવાનો છે.

વિશ્વ સ્તર પર અન્ય એક સંસ્થા શિક્ષણ ક્ષેત્રે કાર્યરત છે, જેનું નામ 'Development Perspectives Latest News' છે. આ સંસ્થાના Directorનું નામ 'Bobby McRomic છે. અહીં Sports અને Global Education સંબંધિત કાર્ય થાય છે. SAGE (Sport and Global Education) એક અઠવાડિયાનો Training Course છે જે નવયુવાન, Activist, Coach અને Trainer ના માધ્યમથી શારીરિક કસરત, સામાજિક કાર્યોનો સમાવેશ, સમાનતા અને માનવીય અધિકાર બાબતને સ્પર્શે છે. આ રીતે Global Issue ને દરેક સુધી પહોંચાડે છે, ફેલાવે છે અને જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરે છે.

પર્સપેક્ટીવની 6 અન્ય શાખાઓ છે જે loath, Meth and Monaghan (લોથ, મેથ અને મોન્ગન)માં જેને આર્થિક મદદ World Wise Global School પાસેથી મળે છે. આ શાળાઓમાંથી શિક્ષણ મેળવતા વિદ્યાર્થીઓ અન્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે મળી જે કાર્ય કરે છે તેને દર્શાવવાનું છે. અહીં એક એવી શાળા પણ કાર્યરત છે, જેનું નામ છે St. Louis School's Development Education Network Day. આ શાળામાં ભણતા All Over Country ના 20 વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. શિક્ષકો સાથે અને જુદી જુદી Activitiesમાં ભાગ લઈ દિવસને અર્થપૂર્ણ બનાવે છે.

વિશ્વ સ્તર પર કાર્યરત એક અન્ય સંસ્થા છે જેનું નામ છે 'Buck Institute of Education'²⁰ (બક ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ એજ્યુકેશન) જેનું મુખ્ય કાર્ય શિક્ષકોને મદદ કરી એવા વિદ્યાર્થી તૈયાર કરવા જે સફળતાથી જીવી શકે. શિક્ષકોને તાલીમ આપવામાં આવે છે. Project Based Learning પર ભાર આપવામાં આવે છે. પ્રોજેક્ટને કેવી રીતે તૈયાર કરવા, Practice માં કેવી રીતે Implement કરવું અને કેવી રીતે Manage કરવા વગેરે તેમજ આ શિક્ષણ પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીઓને Motivation (પ્રેરણા) આપવાનું પણ શીખવવામાં આવે છે. BIE (Buck Institute of Education)ની ક્ષમતા છે કે Educator ને મદદ કરી સારું Education, ચઢિયાતું શિક્ષણ બધા જ વિદ્યાર્થીઓને આપે. (Our highest priority is to help teachers prepare students for successful lives.)

એક અનોખી શૈક્ષણિક પદ્ધતિને અનુસરીને 'બક ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ એજ્યુકેશન' શિક્ષણના સ્તરને ઊંચું લાવવા પ્રયત્ન કરે છે તે શૈક્ષણિક પદ્ધતિનું નામ છે (PBL – Project Based Learning) પ્રોજેક્ટ બેઝ્ડ લર્નિંગ. આજના યુગમાં આવડતને વિકસાવી શકે. જેમ કે, : (Student build Success skills Valuable for today's world.)

- (1) વિદ્યાર્થીને લગતા કેટલાક મુદ્દાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. જેમ કે, Critical Thinking, Problem and Solving, Collaboration અને Self Management.
- (2) Challenging Problem અથવા પ્રશ્નોને લઈ પ્રોજેક્ટને ફેમ કરવામાં આવે છે.
- (3) Sustain Enquiry - માહિતીનું એકત્રિકરણ કરવામાં આવે છે અને તેને લગતી પૂછતાછ કરી ચર્ચા થાય છે.
- (4) પ્રમાણ - વિદ્યાર્થીઓને એવો Content આપવામાં આવે છે, એવા tool - સાધનસામગ્રી અભ્યાસક્રમની આપવામાં આવે છે, એવો Task આપવામાં આવે છે જેનાથી વિદ્યાર્થીઓ પોતાને લગતા રસરૂચિ અનુસાર issue - બનાવને લઈ ચર્ચા કરે છે.
- (5) વિદ્યાર્થીઓનો અવાજ અને રૂચિ-પસંદગી - આ મુદ્દામાં વિદ્યાર્થીઓ Projectના અંતે લેવાતા નિર્ણયની વાત કરે છે અને પોતે અંતે શું Create (સર્જન) કર્યું તેની માંડણી કરે છે.

આમ, Projectના અંતે પુનરાવર્તન, પ્રતિભાવ અને જાહેર જનતાના પણ વિચાર ધ્યાનમાં લેવાય છે. આમ, Learning અહીં Learning મટીને સમસ્યાઓનું સમાધાનનું કેન્દ્ર બની જાય છે.

આમ, રાજ્ય, દેશ અને વિશ્વ સ્તરે શિક્ષણ આગળ ધપી રહ્યું છે. શિક્ષિત પ્રજાનો આંક પણ વધી રહ્યો છે. છતાં શૈક્ષણિક જાગૃતિની ચર્ચા કરીએ તો હજી સીમિત છે. શિક્ષણને સાચા અર્થમાં લોકો સુધી પહોંચાડવાનું બાકી છે. શિક્ષણ એટલે મોટી અને અંગ્રેજી શાળાઓમાં બાળકોને ભણાવી ડિગ્રી લઈને નોકરી મેળવી લેવાનો અર્થ નથી. પરંતુ શિક્ષણ એટલે મનુષ્ય સૌપ્રથમ પોતાને સમજે

ત્યાર બાદ આસપાસના વાતાવરણ, ચીજ-વસ્તુ, ઘટના, મનુષ્યોની સમજ લે અને જે – તે વ્યવહાર કરે તેનું નામ શિક્ષણ છે. આ પ્રકારની શૈક્ષણિક જાગૃતિ દરેક (રાજ્ય, દેશ, વિશ્વ) સ્તરે ફેલાય તો શિક્ષણનું કાર્ય થયું ગણાય.

હાલમાં રાજ્ય, દેશ અને વિશ્વ સ્તરે નવી નવી શૈક્ષણિક સંસ્થા ખૂલી રહી છે. પરંતુ શિક્ષણનો ફેલાવો આ સંસ્થાઓનું પ્રમાણ વધશે તેનાથી નથી થતો. આ સંસ્થાઓની શૈક્ષણિક ગુણવત્તા પર શિક્ષણનું સ્તર નક્કી થાય છે. આજે પણ અમુક દેશમાં શૈક્ષણિક ગુણવત્તાનો આંક વધ્યો અને અમુક રાજ્યમાં શૈક્ષણિક ગુણવત્તાનો આંક ઘટ્યો એવું માત્ર આંકડાઓના આધારે નક્કી કરવામાં આવે છે, પરંતુ સાચા અર્થમાં શિક્ષણનું કાર્યક્ષેત્ર આંકડાઓ સુધી સીમિત નથી, પણ બહોળું છે. આજે પણ આપણા પ્રશ્નો યથાવત જ રહ્યાં છે. જે વર્ષો પહેલા હતા. આમ શિક્ષણની ગુણવત્તા ચકાસવી જરૂરી છે અને તે શૈક્ષણિક સત્તાધીશો પર નિર્ભર કરે છે, જેઓ સંસ્થાઓને પરવાનગી આપે છે. શૈક્ષણિક આર્થિક કટોકટી, સામાજિક માનસિકતા, બેરોજગારી વગેરે જેવા પ્રશ્નો કે સમસ્યાઓ જે વર્ષો પહેલા હતી એ આજે પણ તેના તે જ સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે. વળી, તેમાં વધારો થયો છે. તો શિક્ષણ વ્યવસ્થાએ અર્થ વ્યવસ્થાની મદદ લઈને આ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવું અનિવાર્ય છે, જેથી એક સ્વસ્થ સમાજનું ઘડતર થશે અને શિક્ષણને આપણે સૌએ સાચા અર્થમાં ગ્રહણ કર્યું ગણાશે, આગળનું પગથિયું છે સર્જનાત્મકતા. શૈક્ષણિક જાગૃતિ આ દૃષ્ટિકોણથી ફેલાય તો સર્જનાત્મકતાનો પણ અવકાશ છે. જેથી માનવસમાજનો સર્વાંગી વિકાસ પણ શક્ય બને એમ કહી શકાય.

પાઠટીપ:

- 1) Teacher Education, Sheela Mangala, Radha Publication, First Ed. 2010
- 2) https://en.wikipedia.org/wiki/Sayajirao_Gaekwad_III
- 3) Teacher Education, Sheela Mangala, Radha Publication, First Ed., P. 101
- 4) એજન. પૃ. 107
- 5) એજન. પૃ. 125
- 6) એજન. પૃ. 128
- 7) એજન. પૃ. 135
- 8) એજન. પૃ. 147
- 9) એજન. પૃ. 168
- 10) એજન. પૃ. 175
- 11) <http://ncert.nic.in/>
- 12) https://en.wikipedia.org/wiki/Education_in_Gujarat
- 13) <http://www.ssagujarat.org/>
- 14) https://en.wikipedia.org/wiki/Constitutional_law
- 15) https://en.wikipedia.org/wiki/Education_in_India
- 16) <http://www.teachersbadi.in/2013/11/npegel-programme-npegel-scheme-national.html>
- 17) https://en.wikipedia.org/wiki/National_Policy_on_Education
- 18) https://en.wikipedia.org/wiki/All_India_Council_for_Technical_Education
- 19) <http://www.developmentperspectives.ie/get-involved/>
- 20) <https://www.bie.org/>
- 21) <http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/education-for-all/>

